

А. Є. Шевченко,
доктор юридичних наук, професор
А. В. Старостюк,
кандидат юридичних наук

ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Наукову статтю присвячено теоретико-історичним проблемам громадянського суспільства та правової держави, особливостям їх функціонування на сучасному етапі розвитку України. Автори досліджують також взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави, що виражається в поєднанні їх багатьох цілей та завдань.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, правова активність, парламентаризм, політичні партії, політична та правова культура.

Постановка проблеми та її актуальність. Процес формування демократичної, соціальної та правової держави органічно пов'язаний з формуванням громадянського суспільства. Особливого значення ці питання набувають в умовах необхідності визначення якісної характеристики українського суспільства та його впливу на вирішення складних проблем сьогодення.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема розбудови правової держави та функціонування громадянського суспільства знайшла відображення у вчених-правознавців України: С. В. Бобровнік, Є. В. Бурлай, В. В. Головченко, В. Ц. Кіров, Т. І. Ковальчук, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, М. М. Онищенко, П. М. Рабінович, М. В. Цвік, В. М. Шаповал та деякі інші.

Метою даної статті є з'ясування основних аспектів взаємодії громадянського суспільства і правової держави, а також виявлення проблем на шляху їх функціонування та розвитку.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити наступні **завдання:**

дослідити формування ідей громадянського суспільства та правової держави в історичному контексті; визначити мету функціонування громадянського суспільства та розбудови правової держави; дослідити взаємозв'язок правової держави з демократичними методами здійснення державної влади і активною участю громадян в житті суспільства; визначити роль правової активності суб'єктів, які наділені владними повноваженнями; обґрунтувати домінуюче значення громадянського суспільства по відношенню до держави та її органів; з'ясувати роль парламентаризму та політичних партій в контексті взаємодії правової держави і громадянського суспільства; виявити проблемні аспекти функціону-

вання громадських організацій в процесі забезпечення реалізації прав і свобод громадян.

Виклад основного матеріалу. Значна увага до вивчення питань, які стосуються поняття, функціонування та розвитку громадянського суспільства простежується на протязі тривалого історичного періоду, характеризуючись багатомілітарністю підходів та ціннісним наповненням.

До числа перших мислителів, які звернули увагу на громадянське суспільство як самостійну субстанцію належить давньогрецький філософ Платон. Його роздуми про природні соціальні потреби, які властиві людям від народження, про такі чесноти як мудрість, просвітлений емоційний стан, ідеальне людське суспільство, критика державної влади є основою розуміння форм життєдіяльності суспільства.

Ідеї щодо розподілу держави і громадянського суспільства характерні для стародавнього філософа Арістотеля. Він розглядав державу не лише як сукупність громадян, що зобов'язані жити і діяти у відповідності з існуючими законами, а й аналізував життя громадян в економічній, духовній, шлюбно-сімейній та інших сферах суспільства де втручання держави не буде потрібне.

На більш глибокому теоретичному рівні розглядали питання сутності громадянського суспільства вчені філософи Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін.

В контексті діалектичної єдності та суперечності законів громадянського суспільства і держави вивчав питання функціонування громадянського суспільства Шарль Луї Монтеск'є. На його думку громадянське суспільство є найважливішою гарантією від сваволі та диктатури.

Значний внесок в дослідження проблем громадянського суспільства зробив німецький філософ І. Кант, який підкреслював важливість таких прин-

ципів як свобода, рівність та самостійність громадянина як суб'єкта суспільних відносин. Вчений також зазначав, що індивіди – це рівні істоти. Суть їх рівності полягає в тому, що «інші не можуть змусити будь-кого до більшого, ніж те, до чого він зі свого боку може змусити» [1, с. 147].

Беззаперечним є також внесок у розвиток теоретичних положень щодо розуміння громадянського суспільства німецького філософа-ідеаліста Г. Гегеля, який вважав, що громадянське суспільство виступає «не як таке, що атомістично розпалося на одиничних осіб і зібралось на мить тільки для одиничного тимчасового акту без подальшого зв'язку, а як розчленоване на вже раніше конституйовані товариства, громади та корпорації, які таким чином отримують політичний зв'язок» [2, с. 346]. Особливістю поглядів Гегеля є те, що він на відміну від багатьох своїх попередників розглядав громадянське суспільство і державу як самостійні утворення. Гегель підкреслював важливість таких принципів функціонування громадянського суспільства як власність, особиста свобода, поінформованість, вільно сформована громадська думка, справедливість та дотримання законів.

На думку Г. Гегеля необхідно розмежовувати поняття «громадянське суспільство» і «держава». Громадянське суспільство розглядається вченим як «об'єднання членів як самостійних, одиничних у формальній і, таким чином, загальній спільноті на основі їх потреб і через правовий устрій (як засіб забезпечення безпеки осіб і власності), і через зовнішній порядок для їх особистих та загальних інтересів» [3, с. 208].

Гегель також вважав, що громадянське суспільство представляє собою деполітизовану масу, де домінують економічні інтереси та існує перманентний конфлікт інтересів. Саме зіткнення інтересів, на його думку, може призвести до вибухової ситуації. Щоб уникнути цього необхідним є існування правової держави, основною ознакою якої він вважав верховенство закону.

Крім того, у відносинах, які виникають між громадянським суспільством і правовою державою Гегель надавав перевагу не громадянському суспільству, а конституційній державі, яка за певних умов може втручатися в життя громадянського суспільства. Таке втручання є необхідним у випадках усунення соціальної несправедливості і нерівності всередині громадянського суспільства.

Гегель також зазначав, що право на втручання держави в життя громадянського суспільства є виправданим, коли виникає необхідність реалізації загального інтересу. Однак саме поняття

загального інтересу вченим, на жаль, конкретизовано не було.

Таким чином, слід зазначити, що саме погляди І. Канта та Г. Гегеля щодо громадянського суспільства та правової держави покладено в основу дослідження форм взаємозв'язку між ними. Особливу увагу вони також приділяли розвитку ідеї верховенства права, необхідності підпорядкованості держави як об'єднання багатьох людей, правовим законам, реалізації принципу розподілу державної влади.

На рубежі XIX-XX ст.ст. у світі відбувся процес переосмислення поглядів Гегеля щодо співвідношення громадянського суспільства і держави з матеріалістичних та класових позицій.

З'являється робота шотландського філософа Адама Фергюсона «Досвід історії громадянського суспільства». На його думку «...Великою метою громадянського суспільства є щастя індивідів: бо як може благоденствувати суспільство, якщо кожен із складових його членів є нещасним?» [4, с. 107].

В сучасних умовах зацікавленість до проблем розвитку громадянського суспільства і його взаємозв'язку з правовою державою також не втрачає своєї актуальності. Це знайшло своє відображення у філософії, соціології, політології, історії політичних і правових вчень, теорії держави і права. Досліджуючи ці питання науковці акцентують увагу на тому, що відносини між державою і громадянським суспільством можуть мати складний і суперечливий характер. Це обумовлено тим, що, по-перше, держава повинна реагувати на існуючі потреби суспільного розвитку, підкорятися інтересам суспільства. По-друге, може виникнути ситуація, коли держава намагатиметься розширити свій вплив на суспільство навіть до рівня використання тоталітарних методів здійснення державної влади.

Однак взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави виражається в поєднанні їх багатьох цілей та завдань. Метою формування громадянського суспільства і розбудови правової держави є соціальні інститути, які покликані служити людині та захищати її права та інтереси. Цей процес взаємодії має відбуватися на основі принципу верховенства права, побудови системи економічних відносин на правових засадах.

Взаємозв'язок громадянського суспільства та правової держави проявляється в тому, що процес їх формування здійснюється одночасно. Враховуючи те, що громадянське суспільство поєднує в собі багатогранні інтереси – правова держава виступає в якості виразника загальної волі, волі більшості громадян. Правова держава не

допускає ситуації вирішення існуючих конфліктів недемократичним шляхом, що знаходить своє відображення в цивілізованих способах та методах здійснення державної влади і наданні громадянам можливості активної участі в усіх сферах життя суспільства.

Важливий внесок в розвиток ідей правової держави здійснив вчений-правознавець Б. Кістяківський. Основою існування правової держави він вважав природні права людини. У своїх працях Б. Кістяківський звертав увагу на те, що в правовій державі влада тісно пов'язана з народом, який бере участь в організації влади, у створенні державних установ через народне представництво. В силу цього народ є співучасником влади, безпосередньо створюючи одні акти та впливаючи на інші [5, с. 330].

Враховуючи існуючі погляди щодо розвитку ідей про громадянське суспільство та правову державу можемо стверджувати, що реалізація функцій правової держави тісно пов'язана з громадянським суспільством та його активним ставленням до необхідності підтримання законності та правопорядку. Мова йде про правову активність як громадян та представників громадських організацій, так і про правову активність посадових осіб, під якою слід розуміти сформовану в процесі взаємодії з правовим середовищем соціально-правову якість особи, яка характеризує її сукупну здатність до здійснення діяльності в сфері правового регулювання, виступаючи одночасно мірою інтенсивності і соціальної цінності цієї діяльності, узагальнюючим показником правової культури особи.

Особливого значення в сучасних умовах набуває правова активність тих суб'єктів, які наділені владними повноваженнями і покликані забезпечувати процес реалізації прав і свобод громадян. Рівень їх правової активності і правової активності громадян знаходиться в прямій залежності від ціннісного сприйняття оточуючої дійсності та існуючого життєвого досвіду. Цей процес включає в себе декілька основних стадій: «знання», «визнання», «переконання» і «спонукання».

Знання, здобуті особою, самі по собі ще не є достатньою гарантією того, що вони перетворюються в орієнтир поведінки. Саме тому найважливішою метою правової інформації є спонукання людини до відповідних дій. Але для того, щоб цей процес здійснювався, інформація, що надходить до свідомості особи, має бути нею опосередкована, перероблена і засвоєна.

Суттєвою є стадія, на якій в особи формується її соціально-ціннісна орієнтація. Так, сприйняті

особою норми права співвідносяться в свідомості з її потребами, інтересами, досвідом, реальними життєвими обставинами, ставленням до соціальних інститутів, з власною оцінкою правил поведінки, санкцій, які наступають в результаті порушення правових вимог [6, с. 56].

З урахуванням сказаного, робота механізму реалізації права може бути охарактеризована наступним чином: зустрічаючись з правовою нормою, суб'єкт узгоджує свої вимоги з власними чи груповими потребами. Якщо вони відповідають їм, то норма «звертає» на себе увагу адресата, усвідомлюється ним і викликає стійкий інтерес. В ситуації, коли норма не сприймається в якості особисто вагомої, суб'єкт утримується від її здійснення, правова активність ним не проявляється. Тобто, коли внутрішні умови, мотиви, потреби переважають над зовнішніми, норма права реалізована не буде.

Слід зазначити, що за умов панування адміністративно-командної системи управління громадяни залишалися пасивними, як в широкому розумінні цього слова, так і в правовому відношенні. Наприклад, існуюча практика виборів до органів Рад характеризувалася форсуванням виборів, створенням бюрократичним апаратом таких умов, згідно з якими громадянам надавалася можливість головним чином виказати повну підтримку єдиному кандидату, який визначався практично без їх участі.

Марксистсько-ленінське розуміння виборів як відношення народу до влади виявилось в деякому розумінні перевернутим – вибори стали проявом відношення влади до народу. Як наслідок цього – байдужість багатьох громадян до особи кандидатів і одночасно не позбавлена підстав впевненість, що голосувати проти єдиного кандидата є демонстрація недовіри до влади взагалі. В апаратній свідомості закріпилася думка про те, що деякі значні сторони виборчої практики повинні бути закриті для людей. В свідомості кандидатів, а потім і депутатів, ця практика трансформувалася в досить низьку оцінку їх власної, самостійної ролі в процесі виборів і в діяльності Рад. В результаті цього склалася пряма психологічна залежність між пасивністю кандидатів в депутати і пасивністю депутатів членів Рад. Ця пасивність досить виразно позначалася і на правовому житті, на відносинах, в які доводилось вступати депутатам, оскільки вони усвідомлювали малозначимість своїх дій, своєї ролі в суспільстві. Свідченням цього може бути і той факт, що питання теорії та практики системи виборів в юридичній науці в період 60-80 років ХХ століт-

тя майже не розглядались. Виключення складають лише деякі праці, зокрема монографії та кандидатські дисертації з правових питань [7].

Вже за умов існування перехідного періоду розвитку України на початку ХХІ ст. громадянське суспільство багато в чому визначає функціонування держави та її органів. Так, наприклад, процес здійснення правотворчої діяльності держави тісно пов'язаний з діяльністю різноманітних структурних елементів громадянського суспільства, серед яких важливу роль відіграють політичні партії та громадські організації. Слід відзначити, що для громадянського суспільства характерним є розвиток парламентаризму як форми представницької демократії.

На думку українського вченого-конституціоналіста В. Шаповала парламентаризм доцільно розглядати як систему взаємодії держави і суспільства, для якої властивим є визнання провідної або особливої і доволі істотної ролі у здійсненні державно-владних функцій загальнонаціонального, колегіального, постійно діючого представницького органу [8, с. 128].

Проте сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується низькими показниками довіри громадян України до владних інституцій. Вагомим досягненням на шляху побудови розвиненого парламентаризму в Україні є існування багатопартійної політичної системи, зростання рівня довіри громадян до тих політичних партій, які відстоюють їх інтереси, прагнуть досягти консенсусу в розв'язанні складних проблем сьогодення. Підтвердженням цьому є проведені 26 жовтня 2014 року вибори до Верховної Ради України. Вони стали свідченням правової активності громадянського суспільства, показником зростання рівня його правової свідомості та правової культури.

В демократичній державі природним є процес боротьби політичних сил, політичних партій та відсутність надання прерогативи певній політичній силі чи ідеології. «Багатопартійність в межах радикальних ідеологій передбачає можливість вибору громадянами певного вектора розвитку державотворення у країні, наявність політичної конкуренції формує систему «стримувань та противаг» у владних інституціях» [9, с. 163].

Фактором стримування щодо діяльності владних суб'єктів є громадянське суспільство. Об'єднуючи рівноправних незалежних громадян, громадянське суспільство спільно з державою повинно сприяти розвитку правовідносин. На думку дослідника О. Резнік, такий процес може відбуватися у формі самих різноманітних грома-

дянських практик, а саме: індивідуальні та тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері з метою тиску на політичні інститути задля майбутніх змін; практики контактування громадян з установами та організаціями, що передбачає здебільшого індивідуальне звернення до установ задля реалізації та відстоювання власних інтересів; кооперативні практики громадян, які є систематичними діями людей, добровільно об'єднаних в асоціації задля спільної реалізації та тривалого просування своїх інтересів [10, с. 57].

Зазначені практики сприятимуть паралельному процесу функціонування громадянського суспільства і розбудові правової держави. Втілюючи аспекти солідарності громадянське суспільство виступає як стримуюча форма неналежного функціонування державної влади. Саме в межах громадських організацій громадяни мають можливість здійснювати контроль за діяльністю органів державної влади, проводити незалежні громадські експертизи тощо.

Відомо, що функціонуючи при органах державної влади громадські організації наділені цілим рядом повноважень, а саме: можуть вносити пропозиції щодо вдосконалення діяльності органів виконавчої влади; здійснювати громадську експертизу проєктів нормативно-правових актів, що розробляються органами влади, при яких вони утворені і подавати за її результатами пропозиції та зауваження; здійснювати громадський контроль за станом врахування органами державної влади пропозицій та зауважень громадськості.

Однак сьогодні існує значна кількість проблем, які стоять на перешкоді подальшому зростанню громадської активності та перешкоджають ефективній діяльності недержавних організацій у сфері захисту прав і реалізації законних інтересів громадян. Серед них можна виділити наступні: недостатня участь громадських організацій у процесі підготовки, публічного обговорення та ухвалення управлінських рішень; несистемне інформування населення про організації громадянського суспільства; невідповідність чинного законодавства про громадські організації європейським стандартам щодо регулювання організаційно-правових засад їх функціонування; недостатня фінансова база суб'єктів громадянського суспільства. Так, частка «пожертв» приватних вітчизняних та іноземних «донорів» становить 73 %, а частка держави – 2 %. Що стосується державного фінансування громадських організацій у країнах Центральної Європи, то воно сягає 30-40 %, а в більшості країн Західної Європи є для них основним джерелом надходжень [11, с. 5].

Несприятливі умови суспільного розвитку можуть існувати і за наявності надмірної активності самого громадянського суспільства, коли існує велика кількість ідеологічно різнорідних організацій, які можуть конкурувати з державною владою, відкидаючи співпрацю з нею.

Враховуючи складність відносин, що виникають між громадянським суспільством і державою виникає також питання: якою ж саме має бути конструктивна взаємодія між зазначеними суб'єктами і чим вона має бути обумовлена? На нашу думку, такий взаємозв'язок матиме бажані наслідки при наявності багатьох умов, однією з найважливіших серед яких є високий рівень політичної і правової культури як суб'єктів, що здійснюють державно-владні функції, так і тих, хто представляє собою суб'єктний склад самого громадянського суспільства. В цьому контексті особливої ваги набувають питання здійснення виховного впливу на свідомість людей, формування в них таких якостей як: усвідомлення необхідності права в процесі регулювання важливих суспільних відносин; знання норм та правових інститутів різних галузей права; ставлення до права як важливої соціальної цінності; усвідомлення необхідності здійснювати свою діяльність на основі принципів і норм права не виключаючи критичне ставлення до існуючої законодавчої бази з метою виявлення проблемних аспектів її функціонування.

Паралельно з процесом формування правової культури та роботою щодо підвищення її рівня мають відбуватися суттєві зміни в сфері розвитку економічних відносин, ефективне використання різноманітних форм власності, зростання статусу людської особистості. Тільки за умов верховенства права і правових законів, за умов реального, а не декларативного захисту прав і свобод людини і громадянина можна вести мову про функціонування правової держави, стримуючим фактором повернення якої на антидемократичний шлях розвитку має бути громадянське суспільство.

Висновки. Здійснений авторами статті аналіз проблем, які пов'язані з процесом функціонування громадянського суспільства та розбудови правової держави в Україні свідчить про те, що ці питання мають глибоке історичне коріння. Розвиток правової держави знаходиться в прямій залежності з проблемами формування громадянського суспільства. Реалії сьогодення є такими, що інститути громадянського суспільства в Україні знаходяться на початковій стадії свого існування. Це ускладнює здійснення дієвого контролю над державною владою. Однак вже сього-

дні простежуються тенденції зростання ролі інститутів громадянського суспільства в механізмі реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина. Цей процес має відбуватися при ефективній діяльності органів державної влади і реалізації державою її основних функцій. Саме створення таких соціальних інститутів, які покликані відстоювати інтереси людини та захищати її права, і є метою функціонування як громадянського суспільства, так і правової держави.

В результаті дослідження автори дійшли висновку, що існує тісний взаємозв'язок між станом розвитку громадянського суспільства і демократичними методами здійснення державної влади.

З метою унеможливлення узурпації владних функцій з боку держави громадянське суспільство має вирішувати свої завдання не лише в правомірній площині, дотримуючись вимог діючих нормативно-правових актів, а й проявляти правову активність, яка є вищим критерієм оцінки рівня правової культури. Правова активність – це показник діяльності як державних органів, так і посадових осіб. Саме вони мають сприяти створенню належних умов розвитку самого громадянського суспільства та його різноманітних інститутів.

На думку авторів статті доцільно зробити висновок, що для громадянського суспільства характерним є існування та розвиток парламентаризму як форми представницької демократії, функціонування багатопартійної політичної системи, високий рівень політичної і правової культури. Існування демократії в Україні знаходиться в прямій залежності від успішного функціонування представницьких органів влади, в які мають бути обрані лише професійно підготовлені особи, що володіють високими моральними якостями.

Отже, питання формування політичної і правової культури мають важливе значення щодо діяльності тих суб'єктів, які наділені владними повноваженнями. Цей процес має відбуватися паралельно з суттєвими позитивними зрушеннями в сфері розвитку економічних відносин, удосконаленням функціонування політичної системи суспільства, мирним врегулюванням ситуації в східних регіонах нашої країни.

Попри складний історичний період становлення громадянського суспільства в Україні, зокрема, останнє виявилось здатним піднятися на захист державного суверенітету, цілісності та недоторканності території держави, прав і свобод людини і громадянина. Саме в цьому, на нашу думку, вбачається його прогресивна роль і домінуюче становище по відношенню до держави.

Література

1. *Кант І.* Сочинения / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. II. – С. 147.
2. *Гегель Г. Ф.* Философия права / Г. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 346 с.
3. *Там само.* – С. 208.
4. *Фергюсон А.* Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 107.
5. *Кистьяковский Б. А.* Философия и социология права / Б. А. Кистьяковский; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – 330 с.
6. *Конституция УССР: реализация ее принципов и норм* / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный, Р. К. Давыдов и др. – К., 1988. – С. 56.
7. *Кім А. І.* Радянське виборче право. Питання теорії виборчого законодавства та практики його застосування / А. І. Кім. – М., 1965. – 112 с.; Пальгунова Т. М. Радянське виборче законодавство і питання удосконалення організації виборів в місцеві Ради: автореф. дис... канд. юрид. наук / Т. М. Пальгунова. – Саратов, 1972. – 18 с.; Матвієнко А. С. Конституційні принципи виборів до Рад народних депутатів та їх реалізація в умовах розвинутого соціалізму: автореф. дис... канд. юрид. наук / А. С. Матвієнко. – Алма-Ата, 1980. – 19 с.
8. *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн: підручник / В. М. Шаповал. – К.: Артек; Вища шк., 1997. – С. 128.
9. *Жаровська І. М.* Правова природа державної влади: теоретико-правове дослідження / І. М. Жаровська. – Л., 2013. – С. 163.
10. *Резнік О.* Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 57.
11. *Влада і суспільство: діалог через громадські ради: монографія* / Ю. Ж. Шайгородський, Т. С. Андрійчук, А. Я. Дідух [та ін.]; за заг. ред. Ю. Ж. Шайгородського. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2011. – С. 5.

А. Е. Шевченко, А. В. Старостюк

К вопросу функционирования гражданского общества и построения правового государства в Украине

Научная статья посвящена теоретико-историческим проблемам гражданского общества и правового государства, особенностям их функционирования на современном этапе развития Украины. Авторы исследуют также взаимосвязь гражданского общества и правового государства, что выражается в объединении их многих целей и заданий.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, правовая активность, парламентаризм, политические партии, политическая и правовая культура.

A. Shevchenko, A. Starostiuk

To the issue of functioning civil society and building legal state in Ukraine

This scientific article is dedicated to the theoretical and historical problems of the civil society and of the legal state the peculiarities of functioning on the current stage of development Ukraine.

Key words: civil society, legal state, legal activity, parliamentarism, political parties, political and legal culture.